

ісꙋсъ сынъ боу · и ꙗкоже въ роу
 бѣди тебѣ · и ꙗкоже ѿ роу
 ѣго въ тѣѣ · и ꙗкоже въ роу
 тни въ вѣдѣ ꙗкоже ѿ роу
 здрава: — ісꙋсъ

Legendák, kódexek, források

tanulmányok a 80 esztendő
 b. tóth imre tiszteletére

ісꙋсъ въ роу
 въ роу

Въ роу ꙗкоже въ роу · ꙗкоже въ роу
 ѿ ты ꙗкоже въ роу ·

LEGENDÁK, KÓDEXEK, FORRÁSOK

*Tanulmányok a 80 esztendő
H. Tóth Imre tiszteletére*

Szeged
2012

A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM SZLÁV INTÉZETÉNEK KIADVÁNYA

Szerkesztette:

KOCSIS MIHÁLY

MAJOROS HENRIETTA

Munkatársak:

BALÁZS L. GÁBOR

BIBOK KÁROLY

FARKAS BARÁTHI MÓNICA

SAJTOS NATÁLIA

MARIA ZHEREVA

A borítót tervezte:

Szőnyi Etelka

© A szerzők

ISBN 978-963-306-152-7

SZLÁV NAZÁLISOKAT TÜKRÖZŐ RÉGI SZLÁV JÖVEVÉNYSZAVAINK IDŐRENDJE

Király Péternek *A honalapítás vitás eseményei* c. könyvéről (2006) írt ismertetésemben már felhívtam a figyelmet arra, hogy a magyar honfoglalás sziklaszilárdnak vélt IX. század végi időpontját a szláv nyelvtudományban *terminus post quem*-nek tekintik a nazálisok átalakulásának datálásakor, legalábbis ami a magyarok által a Kárpát-medencében talált szlávok nyelvét illeti (Zoltán 2008: 357–358). Ha Király P. kutatási eredményeit megfelelő kritikával fogadva (vö. Balogh 2007) bizonyosra vehetnénk, hogy a finnugor nyelvű magyarság nem a IX. század végén, hanem egy-két évszázaddal korábban szivárgott be különösebb harci zaj nélkül a Kárpát-medencébe, akkor megoldódna egy fontos kronológiai feszültség, mégpedig a szláv nazális magánhangzókat tükröző régi szláv jövevényszavaink körüli keltezési ellentmondás. Arról van röviden szó, hogy míg a magyar nyelvtudománynak modern etimológiai szótárainkban (TESz., EWUng., ESz.) is rögzített egyöntetű álláspontja szerint a *rend* (< szláv *řędъ*), *tompa* (< szláv *topa/topo*) és hasonló, az egykori szláv nazális *ę* és *o* magánhangzókat még tükröző szavaink a X. század vége előtt kerültek nyelvünkbe, addig a szláv nyelvtudománynak tulajdonképpen nincs semmi más bizonyítéka arra, hogy a X. században a Kárpát-medencei szlávok nyelvében még egyáltalán hangzottak ezek a szláv nazálisok, mint éppen a magyar nyelv korai szláv jövevényszavai (vö. Shevelov 1979: 138–139 [2002: 186–187]; Петер 1968: 51; Хелимский 1988: 348–350 [2000: 418–419]). Hogy mennyire ellentmondásos a magyar adatok felhasználása a szláv nazálisok datálására, az talán a legjobban S. B. Bernštejn (Бернштейн 1961: 241–246) erre vonatkozó fejtegetéséből látható. Ebből idézek néhány mondatot saját fordításomban (a kiemelés is mindig tőlem való – Z. A.): „A szláv nyelvekben lejátszódott denazalizáció időrendjének meghatározása során a kutató bizonyos nehézségekbe ütközik. Arról van szó, hogy **e folyamat kezdete és teljes lezárulása közé túlzottan rövid időszak esik**. Határozottan állíthatjuk, hogy a IX. század végén, a X. század elején a szláv nyelvek a nazális magánhangzókat még nem veszítették el. A IX. század végén Pannónia területén megjelennek a nomád magyarok, akik [...] itt szláv földművelő népességet találnak. A helyi szlávoktól számos szláv nyelvi elemet vesznek át. [...] **A magyar nyelv szláv elemei bizonyítják, hogy a IX. század végén, a X. század elején Pannónia szláv nyelvjárásaiban a nazális jelleg még nem szűnt meg** (legalábbis a tömorfémákban) [...]. Tehát a IX. század végén, a X. század elején a nazális ma-

gánhangzók még megvoltak, de a X. század közepére kivesztek. [...] Természetesen ennyi idő alatt a denazalizálódás teljes folyamata nem játszódhatott le. Hogyan lehet megbirkózni ezzel a nehézséggel? Fel kell tételezni, hogy a denazalizáció már a X. század előtt megkezdődött. Számos szláv nyelvben ez a folyamat a IX. és X. század folyamán zajlott (két évszázadon át). Nincs olyan tény, amely ellentmondana egy ilyen időrend elfogadásának az orosz nyelv esetében. [...] A magyar nyelv szláv elemei sem adnak okot arra, hogy ne fogadhatnánk el a denazalizációs folyamat [IX. századi] kezdetét. Ezek csak azt bizonyítják, hogy **Pannónia szláv nyelvjárásai bizonyos pozíciókban a X. század elején még őrizték a nazálisokat.** Ezt a pozíciót úgy határozom meg, hogy a nazális magánhangzók a tömorfémákban őrződtek még.”

Ez utóbbi állítást sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudjuk, mivel nem vettünk át a szlávból például nazális magánhangzót tartalmazó flexiókat vagy képzőket. Az egyetlen látszólagos kivétel a személynévi eredetű *Berente* helységnév, amelynek névadója szláv nevet viselt. Az alapjául szolgált szláv **Boręta* személynév (Kiss 1997: I, 200) a **boriti* vagy **borti* 'küzd, harcol, birkózik' igéből képzett archaikus melléknévi igenév főnevesülése (ОСЯ: II, 201–202), tehát itt az *ę* képzőben fordul elő, ám valószínű, hogy az intenzív szláv–magyar nyelvi kontaktusok kezdetére a név belső formája már magában a szlávban is elhomályosult.

Ettől függetlenül is látjuk, hogy az egész konstrukció a magyar honfoglalás evidensnek tartott IX. század végi időpontján alapul, s ha ezt kihúzzuk alóla, az egész összeomlik. A Bíborbanszületett Konstantín 950 körül írt, többnyire *De administrando imperio* latin címen idézett görög nyelvű munkájából egyértelműen kitetszik, hogy ekkor, a X. század közepén legalábbis a keleti szlávok elődeinél nazálisok már nem voltak. Viszont ha egy-két évszázaddal korábban kezdődött a szláv–magyar együttélés a Kárpát-medencében, amire Király P. adatai alapján jó esély van, akkor kényelmesen volt idő átvenni az itteni szlávoktól a még nazális magánhangzókat tartalmazó korai szláv jövevényszavainkat. Más megfontolások alapján, de hasonló következtetésre jutott Makkay János (1994: 104) is, aki szerint a nazálisos alakot tükröző szláv jövevényszavaink átvételének ideje „a 7–9. század, és nemcsak a 10. század első néhány évtizede” (vö. Makkay 2004: 46).

S. B. Bernštejn fenti dilemmájától tehát úgy lehet megszabadulni, ha a szláv–magyar érintkezések kezdetét a Király P. és általában az ún. kettős honfoglalás hívei által vallott nézetek értelmében legalább két évszázaddal korábbra toljuk.

Mindazonáltal van mód arra is, hogy éppen ellenkezőleg, a nazálisos alakok átvételének időhatárát későbbre helyezzük. Ebben az esetben a magyarok elődei jóval a X. század után is hallhattak nazálisos alakokat a Kárpát-medence központi területein. Ehhez megint S. B. Bernštejn fog segítségünkre lenni, aki, mint

köztudott, a bolgár történeti dialektológia kiváló szakértője is volt. A nazálisokat tükröző alakok átvételének időhatára akkor tolható későbbre, ha feltételezzük, hogy a Kárpát-medencében más késői ősszláv dialektusok mellett voltak bolgárszláv típusú nyelvjárások is. Minden alapunk megvan annak feltételezésére, hogy ilyen – tehát bolgárszláv – nyelvjárást beszélő lakosság volt a Kárpát-medencében, mégpedig nemcsak a délkeleti perifériákon, hanem a Kárpát-medence középső területein is. Emellett szól többek között az is, hogy az ősszláv **ktь*, **tj* és **dj* nyilvánvalóan bolgár reflexeit magán viselő szavaink, mint például a R. *pest* 'kemence' és 'barlang' (vö. óe. szl. *пештъ*, bg. *neuy* 'kályha, kemence' és 'barlang'), a *Pest* helységnév, a *mostoha* (vö. bg. *maumexa* 'ua.'), *mezsgye* (vö. óe. szl. *межда* 'utca', bg. *межда* 'mezsgye'), *rozsa* (vö. óe. szl. *ръжда* 'ua.') és néhány további szavunk nem tájszó, sőt a rendelkezésünkre álló nyelvtörténeti anyag alapján semmi okunk feltételezni, hogy valaha is tájszó lett volna, vagyis csakis az ország belsejében élő szlávoktól származhat. A *pest* 'barlang' szóval kapcsolatban megjegyzendő, hogy az nemcsak fonetikai, hanem szemantikai bolgarizmus is, mivel a képző nélküli alapszó csak a bolgárban és az óe. szl.-ban (vagyis az óbolgárban) jelent 'kályha, kemence' mellett 'barlang'-ot is (vö. Dénes 2009).

S. B. Bernštejn rámutatott arra, hogy (megint csak saját fordításomban idézem – Z. A.) „a bolgár nyelv az összes szláv nyelv között különleges helyzetet foglal el a nazális magánhangzók sorsát illetően. Itt ugyanis a nazális magánhangzók nagyon tartósaknak bizonyultak. A denazalizáció első jelei elszórta felfedezhetők már a XI. században. Meredeken emelkedik a példák száma a XII. században. Az északi nyelvjárásokban ez a folyamat lassabban ment végbe. Az erdélyi bolgárok nyelve arról tanúskodik, hogy az észak-keleti bolgár nyelvjárások még a XIII. század második felében is megőrizték a nazális magánhangzókat a tömorfémákban. A denazalizáció a bolgárban valószínűleg csak a XIV. században zárult le teljesen” (Бернштейн 1961: 245–246; vö. Харалампиев 2001: 58–65). A XIII–XIV. századra datálja a nazálisok kései denazalizációját H. Tóth Imre (2011: 40–42) is. Semmi okunk annak feltételezésére, hogy a Kárpát-medence bolgárszláv típusú nyelvjárásaiban a denazalizáció előbb ment volna végre, mint a bolgár nyelvjárások zömében. Éppen ellenkezőleg, a nyelvföldrajz azt sugallja, hogy ezek a nyelvjárások az észak-bolgár nyelvjárásterülettel érintkeztek, ahol a nazálisok még a XIII. században is hangzottak. Ezt a lehetőséget tudomásom szerint sem a magyar, sem a szláv szakirodalom nem vette figyelembe. Ezért van az, hogy etimológiai szótáraink minden egyes szláv nazális reflexét tartalmazó jövevényszavunk esetében imamalomszerűen ismételtetik, hogy átvételük a X. század vége előtt történt, ami viszont egy kissé önkényes meghosszabbítása a nazálisok létének a bolgárszlávon kívüli szláv nyelvjárásokban a Kárpát-medencében, illetve annak szomszédságában. Sajnálatos módon ezekről a bolgárszláv nyelvjárásokról nem maradt fenn több információnk, mint amennyit róluk a ma-

gyar nyelv legrégebb szláv jövevényszavai tartalmaznak. Nem férhet azonban kétség ahhoz, hogy ha ilyenek voltak, akkor azoknak nem (csak) a Kárpát-medence periferiáin, hanem annak központjában is kellett lenniük, mert aligha vitathatjuk E. A. Chelimskij kézenfekvő magyarázatát, miszerint a magyar nyelv legrégebb szláv elemeit a legegyszerűbben és legtermészetesebben szubsztrátum típusú jövevényszavakként magyarázhatjuk azoknak a szlávoknak a nyelvéből, akik később maguk is beolvadtak a magyar etnoszba (vö. Хелимский 1988: 363 [2000: 432]).

IRODALOM

- Balogh, L. 2007, Új könyv a „kettős honfoglalásról”: Megjegyzések egy a magyarság korai történetét tárgyaló mű margójára. *Acta Historica* CXXV. Szeged, 3–19.
- Dénes, Gy. 2009, Pest pataka. *Névtani Értesítő* 31, 105–111.
- Király, P. 2006, *A honalapítás vitás eseményei: A kalandozások és a honfoglalás éve*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. (= *Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae* 10.)
- Kiss, L. 1997, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2. kiadás.
- Makkay, J. 1994, *A magyarság keletkezése*. Szolnok, 2. átdolg., bőv. kiadás.
- Makkay, J. 2004, *Korai szláv kölcsönszavaink keletkezési kérdései és a honfoglalás*. Budapest: Históriaantik Könyvesház.
- Shevelov, G. Y. 1979, *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*. Heidelberg: Carl Winter Verlag. [Ukrán fordítása: Шевельов, Ю. 2002, *Історична фонологія української мови*. Харків: Акта.]
- H. Tóth, I. 2011, Fonetika. In: H. Tóth, I. – Balázs, L. G. – Majoros, H., *Bolgár történeti nyelvtan: Hangtan, alaktan*. Szeged: JATEPress, 32–63.
- Zoltán, A. 2008, Király Péter, *A honalapítás vitás eseményei: A kalandozások és a honfoglalás éve*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2006, 258 p. *Magyar Nyelv* CIV, 355–359. (Ismeretetés.)
- Бернштейн, С.Б. 1961, *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*. Москва: АН СССР. [Москва, 2005, изд. 2-е.]
- Петер, М. 1968, *Историческая грамматика русского языка I: Введение и фонетика*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Харалампиев, Ив. 2001, *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново: Фабер.
- Хелимский, Е.А. 1988, Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: Толстой, Н.И. (főszerk.), *Славянское языкознание: X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации*. Москва: Наука, 347–368. [Új kiadása: Хелимский, Е.А. 2000, *Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи*. Москва: Языки русской культуры, 418–434.]

SZÓTÁRAK

- ESz. – Zaicz, G. (főszerk.), *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest: Tinta Kiadó, 2006.
- EWUng. – Benkő, L. (főszerk.), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992–1995.
- TESz. – Benkő, L. (főszerk.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- ЭССЯ – Трубаев, О.Н. (szerk.), *Этимологический словарь славянских языков: Пра-славянский лексический фонд, вып. 1–24*. Москва: Наука, 1974–1997.